

DEYİMSEL SÖZCÜK BİRLİKTEKİLERİNİN SINIFLANDIRILMASI VE BİR EŞDİZİMLİLİK KATEGORİSİ: DEYİMSEL EŞDİZİMLİLİK*

Classification of Phraseological Word Combinations and a Collocation Category: Idiomatic Collocation

Mustafa AĞCA**

Gazi Türkiyat, Güz 2020/27: 161-177, DOI: 10.34189/gtd.27.010

Öz: Bu çalışmada, Eski Türkçe metinlerde sıfatların eşdizimliliğinden hareketle deyimsel sözcük birliktelikleri kuramsal yaklaşımla sınıflandırılmıştır. Çalışmada, anlambilimsel yaklaşımla deyimsel birlikteliklerin belirlenmesinde ve birbirinden ayırt edilmesinde anlamsal şeffaflık (*semantic transparency*), anlam özelleşmesi (*meaning specialization*) ve genelleşme/ kalıplaşma (*generalization/ formulaicity*) ölçütleri kullanılmıştır.

Eşdizimliliğin de dâhil olduğu deyimsel birlikteliklerin anlambilimsel sınıflandırılmasında, deyim ve sınırlı eşdizimlilik arasında deyimsel eşdizimlilik olarak adlandırılan bir geçiş kategorisi tasarlanmıştır. Dolayısıyla deyimle sınırlı eşdizimlilik arasındaki anlam olarak bulanık bölgeye deyimbilimi alanında kuramsal bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmada, deyim ve serbest sözcük birlikteliği arasında bulunduğu kabul edilen eşdizimlilik kategorileri; deyimsel eşdizimlilik, sınırlı eşdizimlilik ve açık eşdizimliliktir.

Anahtar Kelimeler: deyim, eşdizimlilik, anlambilimi, sözdizimi, deyimsel eşdizimlilik

Abstract: In this study, idiomatic word cooccurrences within the framework of adjectives' collocation in Old Turkish texts were classified with a theoretical approach. In the study, semantic transparency, meaning specialization and generalization / formulaicity criteria in determining and distinguishing idiomatic word cooccurrences were used with the semantic approach.

In the semantic classification of idiomatic cooccurrences, including collocations, a transition category called idiomatic collocation between an idiom and restricted collocations was designed. Therefore, it has been attempted to form a theoretical background in the field of phraseology for the semantically vague area between the idiom and restricted collocations, which is the most problematic point in the classification of idiomatic cooccurrences. In the study, the meaning categories determined between an idiom and free word combination are as follows: idiomatic collocations, restricted collocations, open collocations.

Keywords: Idiom, collocation, semantics, syntax, idiomatic collocation

Giriş

Eşdizimlilik (collocation), İmer vd. (2011)'de "iki ya da daha fazla sayıda birimin aynı dizimde bulunması." (121); Vardar (2002)'de "iki ya da daha çok sayıda dil

* Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanmış olan "Eski Türkçe Metinlerde Sıfatların Eşdizimliliği" (Ağca 2020) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, magca.tr@gmail.com, orcid.org/0000-0002-9120-2462, Gönderim tarihi: 23.10.2020 / Kabul tarihi: 15.12.2020

biriminin genellikle aynı dizimlerde yer alması." (94-95) şeklinde tanımlanır. İmer vd. (2011)'de İngilizce *collocation*'a karşılık olarak verilen bir diğer terim olan *birliktelik* ise, "sözcüklerin düzenli bir biçimde birlikte kullanılmaları durumu." şeklinde tanımlanır (60). Vardar'a göre "eşdizimlilik kavramı, sözlükbilime dağılımsal ölçütlerin uygulanmasından kaynaklanır ve birimlerin anlam yönünün dizim içi kullanımlarıyla yakından ilişkili olduğu görüşüne bağlanır." (2002: 95). Bu tanımlara göre eşdizimlilik, en az iki sözcükten oluşan, aynı dizimde yer alan, belirli bir sıklığı bulunan, anlamsal ve dizimsel özellikleri arasında sıkı bir ilişki bulunan sözcük birliktelikleridir.

Eşdizimlilik yalnızca sözdizimsel değil, sözlükbirimlerin (sözcüklerle dilbilgisi unsurları) *biçimsözdizimsel* bir ilişkiyle birliktelik gösterdiği bir kategoriye de temsil eder. Bunlar, eşdizimlilik çalışmalarında *sözcüksel eşdizimlilik*'e karşılık *dilbilgisel eşdizimlilik* olarak adlandırılır. Eşdizimlilik, deyim gibi eğretileme, düzdeğişmece, benzetme vb. anlam aktarımlarından yararlanır. Bu ve ortak diğer özelliklerinden dolayı eşdizimlilik deyimle birlikte deyimsel birliktelikler arasında değerlendirilir. Ancak eşdizimliliğin deyimden anlambilimsel, dizisel, dizimsel ve biçimsözdizimsel olarak farklılık gösteren bazı belirgin özellikleri vardır.

Bütün özellikleri dikkate alındığında eşdizimlilik, "yapı olarak dizimsel ve biçimsözdizimsel düzeylerde gerçekleşen ve dizimsel ve biçimsözdizimsel olarak değişkenlik gösteren, temelde gerçek ve/ veya özelleşmiş anlamlı sözlükbirim ya da öbek biçimindeki iki anlamsal bileşenden oluşan, bileşenlerin birlikteliği karşılıklı anlamsal seçime bağlı, birliktelikleri çeşitli derecelerde nedenli, bileşenlerinin anlamlarıyla ilişkili ancak farklı yeni bir anlamsal bir bütün oluşturan, anlam bakımından çeşitli derecelerde şeffaf sözcük birlikteliği" olarak tanımlanabilir.

DEYİMSEL BİRLİKTELİKLERİ ANLAMBİLİMSEL SINIFLANDIRMA DENEMELERİ

Deyimbilimi alanında yapılan çalışmalarda deyimsele ifadeler ve bunlar arasında yer alan eşdizimliliğin sınıflandırılmasında, sözcük birliktelikleri arasında net anlamsal sınırların çizilebildiği söylenemez. Deyimi eşdizimlilikten ve eşdizimliliği serbest sözcük birlikteliğinden ayıran sınırlar hâlihazırda bulanık durumdayken eşdizimliliğin kendi içindeki sınıflandırılmasında da görüş ayrılıkları vardır. Ayrıca eşdizimliliğin belirlenmesinde ve deyimle serbest birlikteliklerden ayırt edilmesinde kullanılacak ölçütler konusunda bir fikir birliği yoktur.

Eşdizimlilik üzerine yapılan anlamsal sınıflandırma çalışmaları anlambilimsel yaklaşıma dayanmaktadır. Anlambilimsel (deyimbilimsel) yaklaşım, temelde değişen sabitlik derecelerine göre deyimbilimsel birlikteliklerin sınıflandırılması ile ilgilenir. Bu sınıflandırma denemelerinde temelde eşdizimliliği oluşturan öğelerin özelleşmiş anlamının bulunup bulunmaması, bir bütün olarak eşdizimlilik anlamıyla öğelerin anlamları arasındaki ilişki yani birlikteliğin anlamsal şeffaflık derecesi, değiştirilebilirlik, genelleşme/ kalıplaşma, bileşimsellik, anlamsal nedenlilik,

dilbilgisel biçimlenmişlik gibi farklı ölçütler dikkate alınmaktadır. Ayrıca, aşağıda ele alınan, Mel'çuk'un (1998) sözcüksel işleve dayanan sınıflandırma örneğinde görüldüğü gibi farklı bir yaklaşımla yapılan sınıflandırmalar da bulunmaktadır.

Konu üzerinde çalışanlar, kendi bakış açılarına göre sözcük birlikteliklerini farklı kategorilere ayırarak farklı şekillerde adlandırmışlardır: *deyim*, *sınırlı eşdizimlilik* (restricted collocation), *serbest sözcük birlikteliği* (free word-combination) (Aisenstadt 1979); *saf/salt deyim* (pure idiom), *değişmeceli deyim* (figurative idiom), *sınırlı eşdizimlilik* (restricted collocation), *açık eşdizimlilik* (open collocation) (Cowie 1981); *deyim*, *eşdizimlilik*, *serbest birliktelik* (free combination) (Nattinger ve DeCarrico 1992); *saf deyim*, *değişmeceli deyim*, *sınırlı eşdizimlilik*, *serbest eşdizimlilik* (free collocation) (Howarth 1996); *saf deyim*, *değişmeceli deyim*, *sınırlı eşdizimlilik*, *serbest birliktelik* (Howarth 1998a, 1998b). Bu birliktelik kategorileri arasında kesin ve belirli sınırlar çizmek oldukça zordur. Yukarıda görüldüğü gibi deyimbilimsel birliktelikler daha önceki çalışmalarda genellikle üç temel kategoride ele alınmıştır: *deyim*, *eşdizimlilik* (*sınırlı eşdizimlilik*) ve *serbest birliktelik*. Bunun dışında özellikle eşdizimliliği, bazen de deymi kendi içinde çeşitli kategorilere ayıran çalışmalar da bulunmaktadır.

Anlambilimsel bakış açısına göre bütün sözcük birliktelikleri eş değerde bir deyimleşme göstermemektedir. Subaşı Uzun (1991: 33-34) deyimsele ifadeleri deyimleşme derecelerine göre (1) tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler, (2) yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler, (3) üçüncü dereceden deyimler olmak üzere üçe ayırır. Buna göre, birinci dereceden deyimlerin oluşmasında birlikteliği oluşturan sözlükbirimlerin göndergesel anlamları temel ölçüttür ve söz konusu deyim anlamı ile onu oluşturan sözcüklerin anlamları arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Bu tür ifadeler tam bir deyim niteliği sergilememektedir. Subaşı Uzun, bu kategoriye *ağaca çıksa pabucu yerde kalmamak* "bir girişimde bulunmak için bağımlılığı olmamak, istediği şekilde davranabilmek" örneğini verir. Subaşı Uzun'un yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler olarak adlandırdığı kategoriye giren örneklerde, birlikteliği oluşturan sözlükbirimlerden biri ya da birkaçı yan anlamlıdır. Bu tür birlikteliklerde yan anlamıyla kullanılan sözcükle diğer ögenin anlamı birleşerek birlikteliğin anlamını oluşturur ve birlikteliği oluşturan ögeler anlam değerlerini korur. Bu birlikteliklerin anlamı yarı şeffaftır. Bu yapılarda, birlikteliği oluşturan sözlükbirimlerin anlamlarından yola çıkılarak birlikteliğin bütün anlamına büyük oranda ulaşılabilir. Anlambilimsel bakış açısıyla ele alındığında "ikinci dereceden deyimler" olarak nitelenen bu birlikteliklerin, deyim özelliğini tam olarak sergilemediği görülür: *adam kıtlığında*, *adam olmak*, *ağız değiştirmek*. Üçüncü dereceden deyimler, deyimleşmenin en zayıf derecesini oluşturur. Bu tür birlikteliklerde, birlikteliği oluşturan sözcükler yan anlamlarıyla kullanılır ve bu yan anlamların toplamı birlikteliğin anlamını oluşturur. Dolayısıyla, birlikteliğin anlamıyla onu oluşturan ögelerin anlamları arasında doğrudan bir bağ/ ilişki vardır. Bu yapılarda, deyimlerin anlambilimsel olarak en dikkate değer özelliği olan anlamsal donukluğun görülmemesidir. Subaşı Uzun, bu tür sözcük birliktelikleri için deyimden çok

“deyimsi” teriminin kullanılabileceğini belirtir: *adamına düşmek, adamdan saymak, başına ekşimek*. Subaşı Uzun’un sınıflandırmasındaki (1) numaralı kategoriye giren örnekler bu çalışmada da deyim olarak kabul edilirken, farklı özellikleri de ayrıntılı olarak açıklanan ve bu sınıflandırmada (2) ve (3) numaralı kategorilerle örtüşen birliktelikler tam olarak deyim özelliği göstermediği için deyim olarak değerlendirilmemiştir (Subaşı Uzun 1991: 33-34).

Deyimsel birlikteliklerin sınıflandırılması ve eşdizimliliği diğer sözcük birlikteliklerinden ayırt etme konusunda en açık ve keskin görüşleri bulunan araştırmacı Cowie’dir. Cowie, eşdizimliliği soyut bir sözcük birlikteliği olarak kabul eder; deyimler ve serbest sözcük birlikteliklerinden belirli sınırlarla ayırır (Cowie 1981, 1994; Cowie vd. 1993). Cowie (1991, 1992), eylem + ad eşdizimliliğini ele alırken eylemleri, *değişmeceli* (figurative), *sözcüksel olmayan* (delexical) ve *teknik* (technical) (ya da yarı teknik (semi-technical)) olarak sınıflandırır. Howarth’ın da benimsediği Cowie’nin bu sınıflandırmasının, Aisenstadt’ın (1979) “ikincil, soyut anlamlı”, “dilbilgiselleşmiş, geniş ve bulanık anlamlı” ve “çok dar ve özel anlamlı” eylemler arasında yaptığı ayırmadan esinlendiğini söylemek mümkündür. Bu örneklerden ilk ikisi Cowie’nin *değişmeceli* ve *sözcüksel olmayan* anlamlarına karşılık gelmektedir (Nesselhauf 2005: 22-23). Cowie, sözcük birlikteliklerini birbiriyle ilişkilendirdiği *şeffaflık* (transparency) ve *değiştirilebilirlik* (commutability, substitutability) ölçütlerini dikkate alarak sınıflandırır. Cowie’ye göre şeffaflık, sözcük birlikteliğini oluşturan bileşenlerin ve birlikteliğin bütün anlamının gerçek ya da gerçektışı olup olmamasına dayanır; değiştirilebilirlik ise aynı eşdizimlilik anlamını korumak koşuluyla bileşenlerin başka bileşenlerle yer değiştirebilirlik oranıdır. Cowie’nin, bu ölçütlere göre belirlediği birliktelik türleri ve bunların nitelikleri aşağıdaki gibidir (1994: 3169):

Saf deyimler (pure idioms): Bileşenlerin değiştirilebilirliği olanaksızdır. Birlikteliğin özelleşmiş bir anlamı vardır ve bu anlama bileşenlerin gerçek anlamlarından yorumlama yoluyla ulaşılamaz (örn. *blow the gaff kel.* “zıpkını üflemek” **eşd.** “gizli bir gerçeği ortaya çıkarmak, ağızdan kaçırmak”)

Değişmeceli deyimler (figurative idioms): Bileşenlerinin çok az değiştirilebilirlik olanağı vardır. Birlikteliğin özelleşmiş bir anlamı olmakla birlikte gerçek anlamı hâlâ yoruma açıktır (örn. *do a U-turn kel.* “U dönüşü yapmak” **eşd.** “birinin düşüncesini ya da davranışını tamamen değiştirmesi”)

Sınırlı eşdizimliler (restricted collocations): Bileşenlerinin değiştirilebilirliği sınırlı ölçüde mümkün olmakla birlikte değiştirilebilirlik konusunda keyfî sınırlılıklar vardır. En az bir bileşenin gerçek anlamı dışında bir anlamı vardır ve en az bir bileşen gerçek anlamıyla kullanılır. Birlikteliğin bütün olarak anlamı şeffaftır (örn. *perform a task kel.* “görev yürütmek” **eşd.** “bir görevi yerine getirmek”).

Serbest birliktelikler (free combinations): Bileşenlerin değiştirilebilirliğinin sınırlılığı anlambilimsel olarak temellendirilebilir. Sözcük birlikteliğinin tüm bileşenleri gerçek

anlamda kullanılır (örn. *drink tea* **kel.** “çay içmek” **eşd.** “çay içmek”) (Nesselhauf 2005: 14-15).

Cowie, bazen bir bileşeni gerçekdışı bir anlamda kullanılan birlikteliklerin (sınırlı eşdizimlilik) keyfi olarak sınırlı değiştirilebilirliği bulunduğunu kabul ederken bazen de serbest birlikteliklerde aynı ölçüyü dikkate alır. Ancak bu durumda *açık eşdizimlilik* ile *sınırlı eşdizimlilik* arasında ayırım yapar. Ayrıca özelleşmiş anlamdaki belirli bir sözcüğün (örn. *ayak*), yalnızca başka bir sözcükle birlikteliğiyle ortaya çıkan *ayak yapmak* “birini aldatmak, kandırmak için dalavere çevirmek” (TS 211: 195) gibi sözcük birlikteliklerini de farklı şekilde sınıflandırır. Bu tür birliktelikleri genellikle *sınırlı eşdizimlilik* kategorisi altında değerlendirmekle birlikte (1998: 221) bir yazısında bunların deyimlerle eşdizimliler arasında ek bir kategori oluşturduğunu ifade etmektedir (1981: 228) (Nesselhauf,2005: 15).

Cowie'den farklı olarak bazı araştırmacılar *eşdizimlilik* terimini hem açık eşdizimlilik hem de sınırlı eşdizimlilik anlamında kullanır. Bunlar eşdizimliliği sınıflandırmaz (Lyons 1977), bazıları ise Cowie gibi açık eşdizimlilik (serbest eşdizimlilik) ile sınırlı eşdizimlilik arasında ayırım yapar (Aisenstadt, 1981). Anlambilimsel yaklaşımı benimseyen bir kısım araştırmacı ise *eşdizimlilik* terimini *sınırlı eşdizimlilik* anlamında kullanır; herhangi bir sınırlılığa tabi olmayan birliktelikleri ise *serbest birliktelik* ya da *birlikte oluşum* (co-creation) olarak adlandırır (Benson vd. 2010; Hausmann 1984; Bahns ve Eldaw 1993). Bir tarafında serbest birlikteliklerin diğer tarafında deyimlerin bulunduğu doğrudan, Cowie deyimleşme derecesi yüksek birliktelikleri *saf deyimler* ve *değişmeceli deyimler* olarak ikiye ayırırken Howarth dışında diğer araştırmacıların çoğu bu ayırımı yapmaz. Benson vd. ise eşdizimlilerle deyimler arasında *geçiş birliktelikleri* (transitional combinations) ya da *geçiş eşdizimlileri* (transitional collocations) olarak adlandırdıkları ek bir kategori varsayar (Benson vd., 2010: 5).

Howarth, sıklıklarını dikkate almadan yaptığı sınıflandırmada deyimse birliktelikleri *saf deyimler* (*to blow the gaff* **kel.** “zıpkını üflemek” **eşd.** “gizli bir gerçeği ortaya çıkarmak, ağızdan kaçırmak”), *değişmeceli deyimler* (*to blow your own trumpet* **kel.** “kendi trompetini üflemek” **eşd.** “kendini övmek, böbürlenmek”), *sınırlı eşdizimliler* (*to blow a fuse* **kel.** “fünyeyi üflemek” **eşd.** “fünyeyi imha etmek / sinirlenmek”) ve *serbest eşdizimliler* (*to blow a trumpet* **kel.** “trompet üflemek” **eşd.** “trompet çalmak”) olmak üzere dörde ayırır (Howarth 1996).

Howarth'a göre *açık eşdizimlilik* tam bileşimsel, şeffaf ve ögeleri gerçek anlamlyken *saf deyim* bileşimsel değildir, birliktelik anlamı donuktur ve ögeleri özelleşmiş (değişmeceli, sözlüksel olmayan, teknik) anlamdadır. *Değişmeceli deyim* ise ögeleri hem gerçek hem değişmeceli anlamında bulunduğu için birliktelik anlamı olarak şeffaftır (1996: 23). *Sınırlı eşdizimlilik*, *değişmeceli deyim* ve *açık eşdizimlilik* gibi çözümlenebilir ancak bir ögesi özelleşmiş diğer ögesi gerçek anlamda olduğu için ne tam olarak bileşimsel ne de bütünüyle çözümlenemez bulanık bir bölgede yer alır

(1996: 47). Aşağıdaki tabloda Howarth'ın sınıflandırması ve bu sınıflandırmadaki anlamsal kategorilerin bileşimsellik, çözümlenebilirlik/ anlamsal nedenlilik, gerçek ve özelleşmiş anlam ölçütlerine göre taşıdığı nitelikler gösterilmektedir:

Kategori	Deyimbilimsel	Bileşimsel	Çözümlenebilir/ (Anlamsal) Nedenli	Gerçek	Değişmeceli
<i>Açık Eşdizimlilik</i>	hayır	evet	evet	evet (her iki öge)	hayır
<i>Sınırlı Eşdizimlilik</i>	evet	kısmen	evet	kısmen (bir öge)	kısmen (bir öge)
<i>Değişmeceli Deyim</i>	evet	hayır	evet	hayır, ancak gerçeğe eşdeğer anlam da içermekte	evet (her iki öge)
<i>Saf Deyim</i>	evet	hayır	hayır	hayır	evet (her iki öge)

Howarth, sınıflandırmasında deyimleri *saf deyim* (pure idiom) ve *değişmeceli deyim* (figurative idiom) olarak iki kategoriye ayırmıştır. Bu iki kategoriden, *değişmeceli deyim*in ögelerinin gerçek anlamda olmamakla birlikte gerçeğe eşdeğer (literal equivalent), *saf deyim*in ise her iki ögesinin özelleşmiş anlamda olması bakımından birbirinden ayrıldığı ifade edilir. Ayrıca *değişmeceli deyim* çözümlenebilir/ anlamsal nedenliliğini yitirmemiş olması bakımından, çözümlenemez/ nedensiz olan *saf deyim*den ayrılır. Ögelerinden biri gerçek, diğeri özelleşmiş, çözümlenebilir/ anlamsal nedenliliğini yitirmemiş ve yarı-bileşimsel olan *sınırlı eşdizimlilik*, her iki ögesi de gerçek anlamda kullanılan, çözümlenebilir/ anlamsal nedenliliğini yitirmemiş ve tam bileşimsel olan *açık eşdizimlilik*ten ayırt edilir (Poulsen 2005: 91-94). Howarth'ın sınıflandırmasında açık eşdizimlilikle sınırlı eşdizimlilik arasındaki ayrımın net olarak çizildiği söylenebilir. Bu sınıflandırmanın eleştirilebilecek yönü, *değişmeceli deyim*in çözümlenebilir/ anlamsal nedenliliğini yitirmemiş olduğu kabul edilmesine rağmen bileşimsel olmadığı belirtilmesidir. Ancak bileşimsellik ile anlamsal nedenliliğin/ çözümlenebilirliğin doğru orantılı olması beklenir, bileşimsel olmayan bir birlikteliğin çözümlenebilir/ anlamsal nedenliliğini yitirmemiş olarak düşünülmesi tartışmaya açıktır. Ayrıca bu birliktelik türünü, çözümlenebilir/ anlamsal nedenliliğini yitirmemiş ise deyim kategorisinde değerlendirmek ve deyim olarak kabul etmek problemlidir.

Cowie ve Howarth'ın deyim birliktelikleri sınıflandırma denemeleri oldukça ayrıntılıdır. İki sınıflandırmada da *saf deyim* ve *değişmeceli deyim*in ikisinin de özelleşmiş anlamı bulunmaktadır ve deyim anlamı olarak tamamen donuktur. Aralarındaki fark ise *değişmeceli deyim*in oluşturan bileşenlerin gerçek anlamlarıyla serbest sözcük birlikteliği gibi de kullanılabilmesidir. Ancak bu farkın, iki ayrı anlamsal deyim kategorisi öne sürmek için yeterli olmadığını söylemek mümkündür.

Deyimbilimi alanında çalışan pek çok araştırmacının kabul ettiği gibi, deyim anlamında asıl önemli olan birliktelik anlamının tamamen donuk olmasıdır. Birliktelik anlamı herhangi bir şekilde şeffaf olan birliktelikleri deyim olarak adlandırmak tartışmaya açık bir kabuldür.

Eşdizimliliği oluşturan öğelerin değiştirilebilirliğine dayanan bir başka sınıflandırma denemesinde Benson vd., eşdizimlilik ile geçişken (transitional) eşdizimlilik arasında ayırım yapar. *Foot a bill* (kel. “fatura çıkarmak/ hesaplamak” eşd. “fatura ödemek”) eşdizimliliğinde söz konusu eşdizimlilik anlamının sağlanabilmesi *bill*’in yalnızca *foot* ile birlikteliğinde mümkündür (1986: 254). Dolayısıyla bu birliktelik, geçişken eşdizimliliğe karşılık eşdizimlilik ya da sınırlı eşdizimlilik kategorisine girer. Aisenstadt (1979 1981) da değiştirilebilirlik temelinde bir sınıflandırma denemesi yapmıştır. Buna göre eşdizimlilik, öğelerin her ikisinin ya da yalnızca birinin değiştirilebilirliği bakımından iki kategoriye ayrılır. Örnek olarak *shrug one’s shoulders* “omuz silmek” eşdizimliliğinde her iki öğenin de değiştirilebilirlik bakımından sınırlı olduğu kabul edilir. *Make/ take a decision* “karar vermek” birlikteliğinde ise yalnızca öğelerden biri değiştirilebilirlik açısından sınırlıdır.

Mel’çuk (1998), eşdizimlilik üzerine anlambilimsel sınıflandırma denemesi yapan önemli isimlerdendir. Mel’çuk’un sınıflandırması oldukça ayrıntılıdır ve yalnızca eylemlere dayanan Aisenstadt, Cowie, Howarth’ın sınıflandırmalarının aksine tüm dilbilgisel türleri kapsar. Mel’çuk sınıflandırmasını, sözcüksel işlevler (lexical functions) olarak adlandırdığı bir kavram temelinde yapmıştır. Buna göre bir eşdizimliliğin anlamını oluşturan sözlükbirimler (lexeme), anahtar sözcük (keyword) tarafından seçilir.¹ Sözcüksel işleve örnek olarak *do/ perform* “yapmak, gerçekleştirmek” anlamı verilir. Bu anlam *cry* “ağlamak” adıyla ifade edilmek istendiğinde birlikte kullanılabilen sözlükbirimlerden biri *let out* eylemi olur; *support* “destek, yardım” sözcüğü söz konusu olduğunda ise eşdizimlilik oluşturabileceği sözcük *lend* eylemidir. Dolayısıyla ortaya çıkabilecek eşdizimlilik örnekleri, **lend a cry* ya da **let out support* değil, *let out a cry* “ağlamak, sızlanmak” ve *lend support* “desteklemek, destek vermek” birliktelikleridir. Mel’çuk sözcüksel işlevi, **Oper** olarak adlandırır. Buna göre sözcüksel işlevleri bakımından (eşdizimleyicinin (collocator) ifade ettiği anlama göre) eşdizimlilik çok sayıda alt kategoriye ayrılabilir. Sözcüksel işlevlere şu örnekler verilebilir (Nesselhauf 2005: 22-23):

Abartma/ büyütme (“yoğun (biçimde”/ “çok”): *stark naked* kel. “sert, şiddetli çıplak” eşd. “çırçıplak”

Başlama/ başlangıç (“başlamak, başlatmak”): *catch fire* kel. “ateş yakalamak” eşd. “tutuşmak, yanmak”

İşlev (“işlev”): *snow is falling* kel. “kar düşüyor” eşd. “kar yağıyor”

¹ Bu terimin Hausmann’daki (1984) karşılığı *taban* (base) sözcüktür.

Mel'çuk'un sınıflandırması, eşdizimliliğin temel anlam özelliklerini değil, öğelerinin işlevlerini temel alması bakımından eşdizimliliğin temel bir sınıflandırması olarak değerlendirilemez. Ancak eşdizimsel birlikteliklerin oluşturduğu kavram alanlarını ve işlevsel özelliklerini belirleyerek bunların anlambilimsel denetimini yapmak için oldukça kullanışlı bir yöntem olduğu söylenebilir.

Aitchison, sözcükler arasındaki ilişkilerin gücü temelinde eşdizimliliği, ilişkinin derecesi en zayıf olandan en güçlü olana kadar üç tipe ayırmıştır: Seçmesel, ancak yaygın biçimde ilişkili sözcükler (örn. *fresh-faced youths* "taze yüzlü gençler"); alışılmış bağlantılara sahip sözcükler ya da kalıp sözler (örn. *wide awake* "açıkgozlu"); sabit bir düzende donmuş sözcükler (örn. *knife and fork* "çatal bıçak") (2003: 91).

Eken (2015: 110-111), Cowie (1994) ve Cop'un (1990) sınıflandırmalarını birleştirerek sözcük birliktelikleri üzerine karma bir sınıflandırma denemesi yapmıştır. Sınıflandırmada birlikteliğin anlamsal kısıtlılık derecesi ve değiştirilebilirlik seçenekleri dikkate alınmıştır. Buna göre sözcük birliktelikleri, *serbest birleşim*, *eşdizim* ve *kendine özgü/yaratıcı eşdizim* olmak üzere üç ana kategoriye ayrılır. Bunlardan eşdizim, *yarı-kısıtlı eşdizim*, *kısıtlı eşdizim*, *simgesel deyim* ve *salt deyim* olarak dört alt kategoriye ayrılır. Bu sınıflandırmada *deyimin*, *eşdizim* içerisinde bir alt kategori olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu sınıflandırmada *mavi zaman*, *mor deniz*, *yeşil kan* gibi birlikteliklerle örneklendirilen ve "bir kerelik kullanımlar" ve "alışılmadık bağdaştırmalar" olarak nitelendirilen *kendine özgü/yaratıcı eşdizimin*, *eşdizimden* farklı bir anlamsal kategorisi olarak tasarlanmakla birlikte (bir ögesi değişmeceli anlamda olan) sözcük ve (yarı sabit) birliktelik anlamı niteliklerine bakıldığında eşdizim(lilik)den farklı anlamsal bir yapı oluşturmadığı görülmektedir.

Lamiroy (2016: 11), anlamsal şeffaflık derecesine göre eşdizimliliği üç kategoriye ayırır:

(1) Bileşimsel ve dolayısıyla kolayca yorumlanabilir olan prototipik eşdizimliler: *rouge de honte* "red with shame" ("utançtan kırmızı"), *peinture fraîche* "fresh paint" ("taze boya"), *avoir froid* "to be cold" ("soğuk olmak"). Bu tür ifadeler, kodlamaları sorunlu olsa da kendine özgü karakterlerinden dolayı bir dile ya da tarihî bir lehçeye hâkim olmayan birisi tarafından kolayca çözümlenebilir.

(2) Hâlâ çözümlenebilir olan ancak eşdizimleyicinin (collocative), tabanın göndergesel anlamına yeni bir şeyler eklediği eşdizimliler: *café noir* "black coffee" ("siyah kahve") (Bu ifade kahvenin renginden çok "şekersiz ve sütsüz" olmasına işaret eder.), *vin chaud* "a hot wine" ("sıcak şarap") (Bu eşdizimlilik, yalnızca sıcak değil, şeker ve tarçın gibi baharatlar da içeren bir şarap türünü ifade eder.).

(3) Anlam olarak donuk en az bir unsur içeren prototipik eşdizimliler: *peur bleue kel.* "blue fear" ("mavi korku"), *eşd.* "terrible fear" ("dehşet verici korku"), *nuit blanche kel.* "white night" ("beyaz gece"), *eşd.* "night without sleep" ("uykusuz gece").

Bu eşdizimlilik örnekleri, en az bir sözcüğün gerçek anlamına (buradaki örneklerde “uyku” (sleep) ve “koru”ya (fear)) gönderme yapıldığı için tamamen donuk değildir.

Bu sınıflandırma denemesindeki birinci kategori serbest sözcük birlikteliklerine, ikinci kategori açık eşdizimliliğe, üçüncü kategori ise sınırlı eşdizimliliğe daha çok yaklaşmaktadır.

Doğan (2016: 138-142), *dilbilgisel biçimlenmişlik, genelleşme, değiştirim sınırlılığı, anlamsal birlik, analiz edilebilirlik* ölçütlerini kullanarak sözcük birlikteliklerini *serbest birleşmeler, bağlamsal eşdizimliler, sınırlı eşdizimliler, değişmeceli deyimler ve yalın deyimler* olmak üzere beş kategoriye ayırır. Doğan, bu birlikteliklerin sayılan ölçütler bakımından gösterdiği özellikleri aşağıdaki tabloda vermiştir:

	Dilbilgisel Biçimlenmişlik	Genel- leşme	Değiştirim Sınırlılığı	Özelleşmiş Anlam	Anlamsal Birlik	Analiz Edilemezlik	Anlamsal Açıklık
<i>Serbest</i>	+	-	-	-	-	-	Evet
<i>Birleşmeler</i>							
<i>Bağlamsal Eşdizimler</i>	+	+	Durum Bağımlı	Durum Bağımlı	-	-	Evet
<i>Sınırlı Eşdizimler</i>	+	+	+	+	-	-	Evet
<i>Değişmeceli Deyimler</i>	+	+	+	+	+	-	Hayır
<i>Yalın Deyimler</i>	+	+	+	+	+	+	Hayır

Cowie (1994) ve Howarth'ın (1996) sınıflandırmalarından büyük ölçüde yararlandığı anlaşılan sınıflandırmada, söz konusu sınıflandırmalarda olduğu gibi deyim, *değişmeceli deyim* ve *yalın deyim* olmak üzere iki ayrı kategoriye ayrılmıştır. Dikkate alınan ölçütler temelinde değerlendirildiğinde analiz edilebilir olarak kabul edilen *değişmeceli deyim* analiz edilemez olarak nitelendirilen *yalın deyim*den ayrıldığı görülür. Değişmeceli deyim, “bileşenlerinin anlamının toplamından elde edilemeyen bir anlam birliği”nin bulunmasına karşın anlam bakımından “analiz edilebilir” olarak değerlendirilmesi Cowie ve Howarth'ın yaklaşımında olduğu gibi tartışmalıdır. *Bağlamsal eşdizimlilerle sınırlı eşdizimliler* arasındaki sınırın da belirsiz kaldığı söylenebilir. *Bağlamsal eşdizimlilerin, değiştirim sınırlılığı ve özelleşmiş anlam* ölçütleri bakımından “durum bağımlı” olması, değiştirim sınırlılığı ve özelleşmiş anlamı bulunan *sınırlı eşdizimlilerden* farkı olarak düşünülmeyle birlikte, bu özellik, iki kategoriye birbirinden kesin sınırlarla ayırmamaktadır.

Sözcük birlikteliklerinin anlambilimsel bir evrim sürecinde buldukları dikkate alınarak bu birliktelikleri kesin ve değişmez sınırlarla birbirinden ayırmak yerine *anlamsal şeffaflık, anlam özelleşmesi ve genelleşme/ kalıplaşma* gibi güvenilir anlambilimsel ölçütlerle bunların sağlam tanımlamaları yapılabilir. Daha sonra bu tanımlamalar ve söz konusu ölçütler temelinde, özellikle deyim-eşdizimlilik ve eşdizimlilik-serbest birliktelik gibi kategoriler arasındaki bulanık anlam alanlarının her iki taraftaki

kategorilerin özelliklerini de taşıdığı göz önünde bulundurulup bu anlam alanlarını birer geçiş kategorisi olarak tasarlamak ve bu geçiş evrelerini temsil eden kategorilerle (*deyimsel eşdizimlilik* ve *açık eşdizimlilik*) birlikte yeni bir anlambilimsel sınıflandırma ortaya koymak mümkündür.

BU ÇALIŞMADA DEYİMSSEL BİRLİKTELİKLERİN VE EŞDİZİMLİLİĞİN SINIFLANDIRILMASI

Bu çalışmada, deyimsel birlikteliklerin sınıflandırılmasında temelde *anlamsal şeffaflık*, *anlam özelleşmesi* ve *genelleşme/ kalıplaşma* ölçütleri benimsenmiştir. Buna göre *anlamsal şeffaflık*, birlikteliğin bütün anlamının şeffaflık derecesini (Birlikteliğin bütün anlamı ya çeşitli derecelerde şeffaftır ya da tam olarak donuk, çözümlenemez durumdadır.); *anlam özelleşmesi*, birlikteliği oluşturan öğelerin özelleşmiş bir anlamının bulunup bulunmamasını (Birlikteliği oluşturan öğelerin her ikisi de özelleşmiş, öğelerden biri özelleşmiş anlamdayken diğeri gerçek ya da her iki öge de gerçek anlamda bulunabilir.); *genelleşme/ kalıplaşma*, birlikteliğin gerçek anlamı dışında, öğelerin anlamları ile ilişkili ya da tamamen ilişkisiz, bütün olarak bulunan farklı bir birliktelik anlamını (Birlikteliğin ya genelleşmiş/ kalıplaşmış bir anlamı vardır ya da gerçek anlamı dışında hiçbir genelleşmiş/ kalıplaşmış anlam içermemektedir.) ifade eder.

Buna göre *Deyim* (D) ve *Serbest Birliktelik* (SB) arasında yer alan eşdizimlilik; bu üç ölçütün çeşitli kombinasyonlarıyla *Deyimsel Eşdizimlilik* (DE), *Sınırlı Eşdizimlilik* (SE) ve *Açık Eşdizimlilik* (AE) olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir. Bu durumda öğelerinin anlamına bakılmaksızın birliktelik anlamı genelleşmiş/ kalıplaşmış ve tamamen donuk olan birliktelikler *deyim* olarak adlandırılmaktadır. Deyimler dışında kalan eşdizimsel sözcük birliktelikleri ise (1) her iki ögesi de özelleşmiş anlamda kullanılan, genelleşmiş/ kalıplaşmış bir birliktelik anlamı bulunan ve öğelerinin anlamlarından birliktelik anlamı nispeten çıkarılabilen (çok az şeffaf) birliktelikler (*deyimsel eşdizimlilik*); (2) bir ögesi özelleşmiş, diğeri gerçek anlamıyla kullanılan, genelleşmiş/ kalıplaşmış bir birliktelik anlamı bulunan ve öğelerinin anlamlarından birliktelik anlamı sınırlı olarak çıkarılabilen birliktelikler (*sınırlı eşdizimlilik*); (3) her iki ögesi de gerçek anlamda kullanılan, genelleşmiş/ kalıplaşmış bir birliktelik anlamı bulunan ve öğelerinin anlamlarından birliktelik anlamı tam olarak çıkarılabilen birliktelikler (*açık eşdizimlilik*) olarak üç anlam kategorisine ayrılabilir. Bu anlam kategorilerinden *deyimsel eşdizimlilik* ve *açık eşdizimlilik*, deyimle sınırlı eşdizimlilik ve sınırlı eşdizimlilikle serbest birliktelik arasında geçişi temsil eden ara kategoriler olarak düşünülmüştür. *Serbest birliktelik* ise bütün öğeleri gerçek anlamlarıyla kullanılan, genelleşmiş/ kalıplaşmış hiçbir anlamı bulunmayan ve birliktelik anlamı tam olarak şeffaf sözcük birlikteliğidir.

Aşağıda, Eski Türkçe *edgü* sıfatının değişik sözcüklerle birlikteliğinden oluşan farklı anlam kategorileri örneklendirilmiştir. Buna göre, ögeleri gerçek anlamında kullanılan ve birliktelik anlamının genelleşmemiş/ kalıplaşmamış ve tamamen şeffaf olduğu (1a), (1b) ve (1c) örnekleri *serbest birliktelik* (SB). Her iki ögesi de gerçek anlamda olan, genelleşmiş/ kalıplaşmış bir birliktelik anlamı bulunan ve tam olarak şeffaf (2a) ve (2b) örnekleri *açık eşdizimlilik* (AE). Ögelerinden biri özelleşmiş², diğeri gerçek anlamında kullanılan, birliktelik anlamı genelleşmiş/ kalıplaşmış ve sınırlı ölçüde şeffaf olan (3a), (3b) ve (3c) örnekleri *sınırlı eşdizimlilik* (SE) kategorisindedir. Her iki ögesi de özelleşmiş anlamda olan, birliktelik anlamı genelleşmiş/ kalıplaşmış ve nispeten (çok az) şeffaf olan, bu yönüyle deyim olduğuna yaklaşan ancak deyim gibi ögeleri arasındaki ilişki tam olarak *nedensiz* ve birliktelik anlamı bütünüyle donuk olmayan (4a) ve (4b) örnekleri *deyimsel eşdizimlilik* (DE) kategorisine dâhildir. Ögeleri özelleşmiş ya da gerçek anlamda olabilen, birliktelik anlamı genelleşmiş/ kalıplaşmış ve tamamen donuk yani ögelerin anlamından birliktelik anlamı çıkarılamayan (çözümlemeyen) (5a) ve (5b) örnekleri *deyimdir* (D):

(1)

(a) *edgü neḡ* (KB 215) “iyi şey” (SB)

(b) *edgü kiṣi* (KB 345) “iyi kişi” (SB)

(c) *edgü söz* (KB 921) “iyi söz” (SB)

(2)

(a) *edgü kılınç* (BTT 25 0489; EUDÇ 0161; Huast. 108) (*kılınç* “hareket, eylem”) **kel.** “iyi eylem” **eşd.** “kazanç, sevap” (AE)

(b) *edgü at* (KB 322) (*at* “ad”) **kel.** “iyi ad” **eşd.** “ün, san, nam” (AE)

(3)

(a) *edgü öz* (KB 1812) (*öz* “öz, kendi”) **kel.** “iyi öz” **eşd.** “iyi insan” (SE)

(b) *edgü öḡ* (BTT 25 0615) (*öḡ* “akıl”) **kel.** “iyi akıl, düşünce” **eşd.** “iyi niyet” (SE)

(b) *edgü saw* (BK D 39; IB 11) (*saw* “söz”) **kel.** “iyi söz” **eşd.** “iyi haber”

(4)

(a) *edgü edrem / erdem* (BTT 25 1321-1322; KB 2719) (*edrem / erdem* “erdem”) **kel.** “iyi erdem” **eşd.** “üstün yetenek, meziyet” (DE)

² Altı çizili sözlükbirimler, o ögenin özelleşmiş anlamının bulunduğu gösterir.

(b) *edgü urug* (KB 108) (*urug* “tohum”) **kel.** “iyi tohum” **eşd.** “asil soy” (DE)

(c) *edgü nom* (BTT 25 0838) (*nom* “kanun, yasa”) **kel.** “iyi yasa” **eşd.** “tutarlı, yararlı öğretisi”

(5)

(a) *edgü konut* (KB 4471) (*konut* “konut”) **kel.** “iyi konut” **dey.** “cennet” (D)

(b) *edgü köz* (KB 609) (*köz* “göz”) **kel.** “iyi göz” **dey.** “teveccüh ve itimat (gösterme)” (D)

Buna göre deyimlerden serbest birlikteliklere kadar bütün sözcük birlikteliklerinin bu üç ölçüt bakımından gösterdiği özellikler aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu çalışmada, anlam olarak ikili yapı eşdizimliliğin temel bir özelliği olarak kabul edildiği için tablodaki işaretler ikili yapıyı gösterecek şekilde kullanılmıştır. Tablodaki (+) olumlu (-) olumsuz değerleri gösterir. Her bir (+) ya da (-) işareti bir sözcüğü belirtir:

	Anlamsal Donukluk	Anlam Özelleşmesi		Genelleşme / Kalıplaşma
<i>Deyim</i>	+	+/-	+/-	+
<i>Deyimsel Eşdizimlilik</i>	- (sınırlı ölçüde şeffaf)	+	+	+
<i>Sınırlı Eşdizimlilik</i>	- (büyük ölçüde şeffaf)	-/+	+/-	+
<i>Açık Eşdizimlilik</i>	- (tam olarak şeffaf)	-	-	+
<i>Serbest Birliktelik</i>	- (tam olarak şeffaf)	-	-	-

Bu çalışmada deyimsele sözcük birlikteliklerinin sınıflandırması, Cowie (1994) ve Howarth’ın (1996) sınıflandırmalarına oldukça yakın şekilde yapılmıştır. Bununla birlikte bu sınıflandırmalardan önemli farklar içermektedir. Cowie ve Howarth’ın değişmeceli deyim olarak adlandırdığı kategori bu çalışmada yapılan sınıflandırmada bulunmamaktadır, söz konusu çalışmalarda değişmeceli deyimden saf deyimden ayrılan en belirgin özelliği öğelerinin özelleşmiş anlamı yanında gerçek anlamlarını da koruması ve dolayısıyla anlam bakımından belirli bir şeffaflık göstermesidir. Bu tür örneklerde öğeler arasındaki anlamsal ilişki tam olarak ortadan kalkmadığı ve birliktelik anlamı sınırlı da olsa şeffaflığını koruduğu için bunların deyim başlığı altında değerlendirilmesi problemlidir. Bu çalışmada bazı farklarla birlikte benzer örnekler, deyim ile sınırlı eşdizimlilik kategorileri arasındaki anlamsal bir boşluğu temsil eden ve *deyimsele eşdizimlilik* olarak adlandırılması önerilen bir kategori olarak değerlendirilmiştir.

DEYİMSSEL EŞDİZİMLİLİK

Cowie ve Howarth deyimlerle sınırlı eşdizimliler arasında bir anlamsal kategori daha tasarlamışlardır. Ancak onlara göre bu kategori de bir deyim türüdür. Benson vd. ise eşdizimlilerle deyimler arasında *geçiş birliktelikleri* (transitional combinations) ya da *geçiş eşdizimlileri* (transitional collocations) olarak adlandırdıkları ek bir kategori varsayar (Benson vd. 2010: 5). Söz konusu nitelikleri taşıyan bir birliktelik türünü (Cowie (1994) ve Howarth'taki (1996) *değişmeceli deyim*), deyimle eşdizimlilik arasında bir "geçiş kategorisi" olarak tasarlayıp kuramsal bir zemine oturtmak mümkündür.

Aşağıdaki birliktelik örneklerinde, bileşenlerle eşdizimlilik anlamı arasındaki anlam ilişkisi çok sınırlı olmakla birlikte devam etmektedir yani ögelerin anlamından eşdizimlilik anlamı hâlâ çıkarılabilmektedir. O hâlde bu tür örnekleri, birliktelik anlamı tam olarak donuk olan *deyim* ile ögelerinden biri gerçek anlamda kullanılan ve birliktelik anlamı büyük oranda şeffaf olan sınırlı eşdizimlilikten ayrı bir kategoride değerlendirmek gerekmektedir:

agır yük (KB 2797) (*yük* "yük") **kel.** "ağır yük" **eşd.** "önemli, ciddi sorumluluk"

icre saw (T1 K 10) (*saw* "söz") **kel.** "içerideki söz" **eşd.** "gizli haber, mesaj"

Bütün olarak birliktelik anlamının ögelerin anlamlarından çıkarılabilirlik oranını ifade eden *anlamsal şeffaflık* bakımından *deyim*sel eşdizimlilik kategorisine giren birliktelikler anlam olarak sınırlı ölçüde şeffaftır. Aşağıda (1) numaradaki *deyim* örneklerinde, ögelerinin gerçek ya da özelleşmiş anlamda bulunup bulunmamasına bakılmaksızın, ilk bakışta öge anlamlarıyla birliktelik anlamı arasında bir bağ kurulamaz ve birliktelik anlam olarak tamamen donuktur, nedensizdir. (2) numaradaki *deyim*sel eşdizimlilik örneklerinde her iki ögenin anlamı da özelleşmiştir ancak birliktelik anlamı, ögelerin anlamlarından nispeten çıkarılabilmektedir yani sınırlı ölçüde şeffaftır. (2a)'daki *ters* "ters", "sapkın(lık)"; *yol* "yol", "davranış, tutum" anlamlarını çağrıştırmaktadır. (2b) ve (2c) örneklerinde de aynı anlam ilgisi söz konusudur. Dolayısıyla bunlar, (1) numaradaki deyim örneklerinden farklılık gösterir. (3) numaradaki örneklerde ögelerden biri (*ukuşka*, *er*, *ayıg*) gerçek, diğeri özelleşmiş (*yırak*, *yakın*, *ög*) anlamdadır ve birliktelik anlamı büyük ölçüde şeffaftır, dolayısıyla hem anlam özelleşmesi hem de anlamsal şeffaflık bakımından deyimsel eşdizimlilikten farklılık gösterir:

(1)

a. *avutça kara toprak* (KB 5425) **kel.** "bir avuç kara toprak" **dey.** "dünyalık mal mülk"

b. sakıncı uzun (KB 1533) (*sakıncı* “düşünce”) **kel.** “düşüncesi uzun” **eşd.** “geleceğe yönelik istekleri çok”

c. ters tüğün (KB 3168) (*tüğün* “düğüm”) **kel.** “ters düğüm” **eşd.** “kördüğüm, çözülmesi neredeyse imkânsız olan sorun”

(2)

a. ters yol (BTT 25 [106]8) (*ters* “ters”) **kel.** “ters yol” **eşd.** “sapkın davranış, sapkınlık”

b. tüz köñül (KB 5471) (*köñül* “gönül”) **kel.** “düz, düzgün gönül” **eşd.** “saf, samimi tutum ve davranış”

c. uçsuz kudsız atl(ı)g (BTT 25 1745) **kel.** “uçsuz kıyasız adlı” **eşd.** “sınırsız şöhreti olan”

(3)

a. ukuşka yırak (KB 4028) (*ukuş* “akıl”) **kel.** “akla uzak” **eşd.** “akıl ve düşünce ile yapılmamış”

b. yakın er (DLT 356) (*er* “er, adam”) **kel.** “yakın olan bir adam” **eşd.** “kardeşlerden yakın olan adam”

c. ayıg ög (BTT 25 0616) (*ög* “akıl”) **kel.** “kötü akıl” **eşd.** “kötü niyet”

Deyimsel eşdizimlilik, genellikle dilbilgisel olarak iyi biçimlenmiş olmakla birlikte biçimlenmişlik oranının bazı örneklerde düşük olduğu, bileşimsellik oranı düşük, anlamsal nedenliliğini büyük oranda yitirmiş, öğelerinin değiştirilebilirliği büyük ölçüde sınırlı bir deyimsel birliktelik türüdür.

SONUÇ

Türkçede deyimse birliktelikler ve bunlar içerisinde yer alan eşdizimliliğin anlambilimsel sınıflandırılması üzerine kuramsal bakış açısıyla yapılan çalışmalar çok sınırlı sayıdadır. Tarihî metinlerdeki deyimlerin ele alındığı sınırlı sayıdaki çalışmada ise eşdizimlilik kavramı genellikle göz ardı edildiği gibi, bu birlikteliklerin sınıflandırılması üzerinde de durulmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışmada dikkate alınan özellikleriyle, deyimler dışındaki eşdizimlilik örnekleri de deyimse ifadeler arasında deyimlerle birlikte değerlendirilmeli ve kuramsal bakış açısıyla ele alınmalıdır.

Deyimleşme, bir ifadenin direnci üzerindeki bir dizi anlambilimsel ve sözdizimsel tahrifle ortaya çıkar. Deyimsel ifadeler incelendiğinde bunların çeşitli sabitlik derecelerinden bahsedilebileceği anlaşılmaktadır. Buna göre, bütünüyle serbest sözcük birlikteliklerinden tamamen donuk olanlara kadar olan dizide, donuk/ sabit

çok sözcüklü birimler olan deyimler en uç noktada; eşdizimliler ise serbest birliktelikler ile deyimler arasındaki bulanık alanda bulunur.

Anlambilimsel yaklaşım temelinde, eşdizimlilik kavramının tanımlanmasında, deyim ve diğer sözcük birlikteliklerinden ayırt edilerek anlam bakımından sınıflandırılmasında *anlamsal şeffaflık*, *anlam özelleşmesi* ve *genelleşme/ kalıplaşma* ölçütleri kullanılabilir.

Yukarıdaki üç ölçüte göre Türkçede *deyim* ve *serbest sözcük birlikteliği* arasındaki deyimsel sözcük birliktelikleri *deyimsel eşdizimlilik*, *sınırlı eşdizimlilik* ve *açık eşdizimlilik* olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Daha önce yapılmış çalışmalarda sınırlı eşdizimlilik ve açık eşdizimlilik kategorileri genellikle dikkate alınmakla birlikte, bu çalışmada farklı olarak deyimle eşdizimliliğin birbirinden daha keskin çizgilerle ayırt edilmesini sağlayacak *deyimsel eşdizimlilik* kategorisi tasarlanmıştır. Böylece deyimle sınırlı eşdizimlilik arasındaki bulanık alanda bulunan ve sık sık birbirine karıştırılan, hangi kategoriye alınacağı konusunda tereddüt yaşanan örnekler bir ara kategori olarak değerlendirilmiştir.

KISALTMALAR

AE	Açık Eşdizimlilik
BK	Tekin, Talat (2010), "Bilge Kağan Yazıtı", <i>Orhon Yazıtları</i> , Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
BTT 25	Wilkens, Jens (2007), <i>Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkischbuddhistischen Kşanti Kulguluk Nom Bitig</i> . Berliner Turfantexte XXV. Berlin: Akademie Verlag.
D	Deyim
DE	Deyimsel Eşdizimlilik
DLT	Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat (2018), <i>Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin</i> , Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Kaşgarlı Mahmud (2007), <i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> , (R. Dankoff ve J. Kelly, <i>Mahmûd El-Kâşgarî Dîvânü Lugâti't-Türk'ten Çevirenler</i> : S. T. Yurtsever ve S. Erdi), İstanbul: Kocabalı Yayınları.
eşd.	Eşdizimlilik anlamı
EUDÇ	Demirci, Ümit Özgür (2015), <i>Eski Uygurca Dört Çatık</i> , Ankara: Kesit Yayınları.
Huast.	Özbay, Betül (2015), <i>Huastuanıft – Manihaist Uygurların Tövbe Duası</i> , Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
IB	Tekin, Talat (2015), <i>İrk Bitig</i> , Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
KB	Yusuf Has Hacib (2008), <i>Kutadgu Bilig</i> , (Aktaran: Reşit Rahmeti Arat), İstanbul: Kocabalı Yayınevi.
kel.	Kelime anlamı
SB	Serbest Birliktelik

- SE Sınırlı Eşdizimlilik
- T1 Aydın, Erhan (2014), "Tonyukuk Yazıtı (I)", *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.

KAYNAKÇA

- AĞCA, M. (2020), *Eski Türkçe Metinlerde Sıfatların Eşdizimliliği, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.*
- AISENSTADT, E. (1979), "Collocability restrictions in dictionaries". *Dictionaries and Their Users, Exeter Linguistic Studies 4*, (Ed. R. Hartmann), University of Exeter.
- AISENSTADT, E. (1981), *Restricted Collocations in English Lexicology and Lexicography*. IFL: Review of Applied Linguistics, 53, 53-61.
- AITCHISON, J. (2003), *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*, Oxford: Blackwell.
- AYDIN, E. (2014), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- BAHNS, J. ve ELDAW M. (1993), "Should we teach EFL students collocations?", *System*, 21 (1), 101-114.
- BENSON, M.; BENSON E. ve ILSON R. (1986), *Lexicographic Description of English*. Amsterdam: Benjamins.
- BENSON, M.; BENSON E. ve ILSON R. (2010), *The BBI Combinatory Dictionary of English Word Combinations*. Amsterdam: Benjamins.
- COP, M. (1990), "The Functions of Collocations in Dictionaries", (Ed. T. Magay ve J. Zigany), 35-46.
- COWIE, A. P. (1981), "The Treatment of Collocations and Idioms in Learners' Dictionaries", *Applied Linguistics*. 2(3), 223-235.
- COWIE, A. P. (1991), "Multiword Units in Newspaper Language", *Perspectives on the English Lexicon: A Tribute to Jacques Van Roey*, (Ed. S. Granger), Louvain-la-Neuve: Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain, 101-116.
- COWIE, A. P. (1992), "Multiword Lexical Units and Communicative Language Teaching", (Ed. P. Arnaud ve H. Bejoint), *Vocabulary and Applied Linguistics*. Londra: Macmillan, 1-12.
- COWIE, A. P. (1994), "Phraseology". *The Encyclopaedia of Language and Linguistics*, (Ed. R. E. Asher ve J. Simpson), Oxford: Pergamon Yayınları, 3168-3171.
- COWIE, A. P. (1998), "Phraseological Dictionaries: some East-West comparisons", *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. (Ed. A. P. Cowie), Oxford: Oxford University Press, 209-228.
- COWIE, A. P.; MACKIN R. ve MCCAIG I. R. (1993), *Oxford Dictionary of English Idioms*, Oxford: OUP.
- DEMİRÇİ, Ü. Ö. (2015), *Eski Uyğurca Dört Çatık*, Ankara: Kesit Yayınları.
- DOĞAN, N. (2016), *Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimleri*, Ankara: Yayınevi Yayınları.
- EKEN, N. T. (2015), *Anlatı Metinlerinde Sözcük Birliktelikleri: Türkçe Üzerine Eğitim-Öğretim Ortamları Hedefli Gözlemler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2018), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAUSMANN, F. J. (1984), "Wortschatzlernen ist Kollokationslernen. Zum Lehren und Lernen französischer Wortverbindungen", *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*, 31, 395-406.
- HOWARTH, P. (1996), *Phraseology in English Academic Writing: Some Implications for Language Learning and Dictionary Making*, Tübingen: Niemeyer.
- HOWARTH, P. (1998a), "The Phraseology of Learners' Academic Writing", *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, (Ed. A. P. Cowie), Oxford: Oxford University Press, 161-186.
- HOWARTH, P. (1998b), "Phraseology and Second Language Proficiency". *Applied Linguistics*, 19(1), 24-44.
- İMER, K.; KOCAMAN A. ve ÖZSOY A. S. (2011), *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KAŞGARLI MAHMUD (2007), *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (R. Dankoff ve J. Kelly, *Mahmûd El Kâşgarî Dîvânü Lugâti't-Türk'ten Çevirenler*: S. T. Yurtsever ve S. Erdi), İstanbul: Kbalcı Yayınları.
- LAMIROY, B. (2016), "For a Typology of Phraseological Expressions: How to tell an Idiom from a Collocation?", *Defining Collocation for Lexicographic Purposes. From Linguistic Theory to Lexicographic Practice*, (Ed. A. Orlandi ve L. Giacomini), Linguistic Insights. Studies in Language and Communication, C. 219, Peter Lang, 123-150.
- LYONS, J. (1977), *Semantics*, 2 C., London: Cambridge.
- MEL'ÇUK, I. (1998), "Collocations and Lexical Functions", *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, (Ed.: A. P. Cowie), Oxford: Clarendon Press, 23-53.
- MEN, H. (2015), *Vocabulary Increase and Collocation Learning: A Corpus-Based Cross-Sectional Study of Chinese EFL Learners*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Birmingham City Üniversitesi.
- NATTINGER, J. R. ve DECARRICO, J. S. (1992), *Lexical Phrases and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- NESSELHAUF, N. (2005), *Collocations in a Learner Corpus*, Amsterdam: Benjamins.
- ÖZBAY, B. (2015), *Huastuanift - Manihaist Uygurların Töbe Duası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- POULSEN, S. (2005), *Collocations as a Language Resource, A Functional and Cognitive Study in English Phraseology*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Southern Denmark.
- SUBAŞI UZUN, L. (1991), "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 29-39.
- TEKİN, T. (2010), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2015), *İrk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS: Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları: 549.
- VARDAR, B. (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- WILKENS, J. (2007), *Das Buch von der Südentilgung. Edition des alttürkischbuddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*. Berliner Turfantexte XXV. Berlin: Akademie Verlag.
- YUSUF HAS HACİB (2008), *Kutadgu Bilig*, (Aktaran: Reşit Rahmeti Arat), İstanbul: Kbalcı Yayınevi.